

ĮVADAS

Santykis tarp karo ir visuomenės gali būti apibūdintas keturiais kriterijais: a) kokių mastų karas įtraukia visuomenę, b) kaip visuomenės patiria karą, c) kokias išgyvenimo strategijas taiko karo metu, d) kaip karas paveikia visuomenes.

Lietuvos visuomenę skirtingais istorijos laikotarpiais kariniai veiksmai įtraukdavo nevienoda apimtimi. Pagal jų įtraukimo lygį galima išskirti: 1) taiką patiriančias; 2) kariuojančias, bet darančias tai kažkur už savo gyvenamosios aplinkos ribų; 3) karą išgyvenančias ir 4) karo visuomenes.

Pirmuoju atveju kalbame apie taikos periodais gyvenančias kartas, kurių tėvai ir net seneliai patys masiškai nebuvo patyrę karo. Lietuvos istorijoje galima išskirti viso labo tris tokius periodus, kai taikos meto trukmė priartėdavo prie 50 metų arba šį laiką viršydavo. Tai XV a. vidurys ir antroji pusė, kai po dinastinio konflikto (vidaus karo) ir Pabaisko (Ukmergės) mūšio¹ didžiuoju kunigaikščiu buvo paskelbtas Kazimieras Jogailaitis, valdęs Lietuvą penkis dešimtmečius. Išskyrus konfliktus su osmanais ir Maskva, prasidėjusius jau Kazimiero valdymo pabaigoje, kelioms Lietuvos visuomenės kartoms jo valdymas buvo taikos epocha. Kitas taikos periodas – XIX a. antroji pusė ir XX a. pradžia, arba laikotarpis tarp 1863–1864 m. sukilimo ir Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Naują taikos periodą kelios Lietuvos visuomenės kartos vėl patiria praėjus gerokam laikui po Antrojo pasaulinio karo ir antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo (1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo), kurių metu kraštas buvo nuniokotas ir netekta daugybės žmonių gyvybių. Tai leidžia suprasti, kad istoriniais laikais daugeliui Lietuvos gyventojų įsitraukimas į karą buvo veikiau įprasta nei išskirtinė būseną.

Antruoju atveju kalbama apie tokias visuomenes, kurių individai aktyviai įsitraukia į karines struktūras, dalyvauja karinėse kampanijose, mūšiuose, tačiau tai vyksta kažkur už jų narių gyvenamosios aplinkos ribų. Turimas saugus atsitraukimui regionas, kuriame kovotojai gali atsikvėpti, jais pasirūpinama. Pavyzdžiui, su tam tikromis išlygomis, galima laikyti XVI–XVIII a. Švediją, kuri aktyviai kariavo Rytų Baltijos regione, įsitraukė į Trisdešimtmetį karą Vidurio Europoje, tačiau pačios Švedijos teritorijos intensyvūs ilgalaikiai kariniai veiksmai beveik nepaliesdavo. Tokia kariaujanti visuomenė ne kartą yra buvusi Jungtinės Amerikos Valstijos, kai jos kariai per Pirmąjį ir Antrąjį pasaulinius karus, Korėjos, Vietnamo, Irako, Afganistano karų metu vykdavo į karines ekspedicijas.

¹ Naujausią tyrimą šiuo klausimu žr.: BARANAUSKAS, Tomas. *Pabaisko mūšis: šaltiniai ir interpretacijos*. Vilnius, 2019.

Trečiuoju atveju karas vyksta visuomenės gyvenamoje teritorijoje, bet pati visuomenė nėra aktyvi tokio karo dalyvė ar įtraukiami į karą tik pavieniai individai, ar tie, kurie patiria prievartą. Laikotarpio, kai visuomenė karą patyrė, bet jame nekariavo, pavyzdžiu Lietuvos atveju galime laikyti Antrąjį pasaulinį karą, kuris vyko už lietuvių ūkininko gryčios lango, tačiau be plačiai išplitusios motyvacijos įsitraukti.

Ir pagaliau būta karo visuomenių – tokių, kurios pačios aktyviai kariauja ir karo veiksmai vyksta jų teritorijoje. Lietuvos atveju tai pasitaikydavo gana dažnai. Mindaugo valdžios konsolidavimo laikotarpiu karo žygiai buvo organizuojami nuolat ir patiriamai priešų antpuoliai. Tai tęsėsi visą karą su Vokiečių ordinu laikotarpį. XVI–XVII a. aktyviai kariaujama su Maskva (vėliau Rusija) ir Švedija, kurių kariuomenės įsiveržia į Lietuvą. Tokioms visuomenėms būdinga militarizacija, kai formuojasi karo vadų sluoksniai ar sukarintos struktūros, galinčios greitai pradėti kovos veiksmus. Karas tampa rutina, o karyba – tam tikru amatu ar net šeimos tradicija. Paliaubos tokiais atvejais dar nereiškia taikos. Tai tik atokvėpis ir pasirengimas kitai karinei kampanijai ar kitam karui, kai visuomenės lyderių ar net daugumos individų galvose nenustoja gausti kovos trimitų ir būgnų garsai.

Santykiui tarp visuomenės ir karo apibūdinti svarbu ir tai, kaip karas patiriamas. Šiuo atveju daug kas priklauso nuo karybos pobūdžio, t. y. nuo to, kaip vienoje ar kitoje epochoje yra priimta ir įprasta kariauti, kokių laikomasi karo papročių ar teisės normų. Be to, daug priklauso nuo technologijų naudojimo kare pobūdžio. Praktikoje visuomenių panašumai ar skirtumai šiuo klausimu gali išryškėti per konkrečius pavyzdžius, pvz., per tai, kaip elgiamasi su karo belaisviais: ar jie paaukojami dievams, ar išžudomi, gražinami už išpirkas, parduodami į vergiją, laikomi karo belaisvių stovyklose. Ir išžudymas nėra būdingas vien viduramžiams ar ikiistorinėms gentinėms bendruomenėms. Ir XX a. būta pavyzdžių, kai karo belaisviai masiniu būdu ir organizuotai nužudomi. Vienas ryškiausių tokių epizodų Rytų Baltijos regione – tai Lenkijos kariuomenės karininkų žudynės 1940 m. Katynėje, už kurias atsakinga SSRS. Karo kultūros, normų, technologijų panaudojimo aspektai svarbūs ir vertinant civilių gyventojų, atsidūrusių karo veiksmyje teatre, patirtis.

Apibūdinant visuomenės ir karo santykį, svarbu ir tai, kokias išgyvenimo strategijas karo metu pasirenka visuomenės ir / ar individai. Ir kariai, ir civiliai įvairiai ir skirtingai reaguoja į situacijas, kurių metu kyla grėsmė jiems išlikti. Civilių atveju vieni bando likti savo gyvenamojoje aplinkoje, slėptis joje nuo priešo ir karo veiksmyje, kiti traukiasi į miškingas ir pelkėtas, priešui menkai žinomas ir sunkiai pasiekiamas vietas (ikimoderniaisiais laikais traukdavosi į pilis ir fortifikuotus piliakalnius), slapstosi žeminėse, bunkeriuose ir slėptuvėse. Kiti traukiasi nuo karo veiksmyje, tapdami karo pabėgėliais. Lietuvos istorijoje esama įvairių civilių pasirinktų išgyvenimo strategijų pavyzdžių. Nepaprastai didelę įtaką jų pasirinkimui, matyt, turi ankstesnės civilių pa-

tirtys. Per Pirmąjį pasaulinį karą šimtai tūkstančių Lietuvos gyventojų, artėjant frontui, pasitraukė į Rusijos imperijos gilumą, bet per Antrąjį pasaulinį dauguma civilių niekur nesitraukė, likdami savame krašte. Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių patirtys tam turėjo ne mažiau įtakos nei pakitęs požiūris į Rusiją – per Pirmąjį pasaulinį karą tai buvo imperija, kurioje buvo gimusios ir užaugusios kelios kartos, o per Antrąjį trauktis ten būtų reiškę vykti į ką tik Lietuvą okupavusią ir maža precedentų iki tol turėjusias represijas prieš civilius gyventojus pradėjusią SSRS.

Pagaliau visuomenės ir karo santykiui suprasti svarbu ir tai, kokį poveikį karas padaro. Dažnu atveju jis yra nevienodas. Neretai karas – tai sukrečiantis ir visuomenės iš pagrindų transformuojantis įvykis. Karas beveik visada reikalauja aukų, kurios svarbios ne vien dėl ilgalaikio poveikio reprodukcijai ir kitoms demografinėms tendencijoms. Po karo likusieji gyvi gedi ar dėl kitų priežasčių (materialinių ar politinių) su-reikšmina ir įamžina aukas. Karas daro ir ekonominį poveikį visuomenėms. Jų metu plinta skurdas, mažėja socialinė nelygybė, nes turtingieji visuomenių sluoksniai, ypač totalaus karo metu, gali netekti reikšmingos savo kapitalo dalies². Lietuvos istorijoje kraštas buvo nuolat griaunamas ir siaubiamas karų metu. Tai turėjo neigiamą poveikį socialinei ir ekonominei raidai. Vien per pastaruosius du šimtmečius tris kartus dabartinė Lietuvos teritorija patyrė plataus masto karo veiksmų poveikį. Tai 1812 m. Prancūzijos *Grande Armée* kampanija į Rusiją, Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai. Ketvirtas pagal dydį Lietuvos miestas Šiauliai, kaip svarbus geležinkelių mazgas, per XX amžių buvo sugriautas du kartus. Be to, karas turi moralinį ir psichologinį poveikį, gali transformuoti bendruomenių vertybių sistemas bei pakeisti gyvenseną. Tokio poveikio pavyzdžiu galima laikyti ir karų poveikį moterų padėties visuomenėse kaitai. Kai vyrai masiškai išeidavo į karą, tose ekonomikos sferose, kur anksčiau dirbo vyrai, juos keisdavo moterys. Dėl karų pasistūmėjo į priekį ir moterų emancipacija. Taigi karo poveikis visuomenėms yra daugiasluoksnis.

* * *

Įprasti vaizdiniai apie lyčių vaidmenis kare susiję su platesnėmis sampratomis, kurios būdingos modernybės epochai. Tiek tuo laiku, kai kariuomenės dar būdavo sudaromos samdinių pagrindu, tiek visuomenėse, kurios XIX–XX a. kūrė visuotinę privalomąją tarnybą grįstas kariuomenes, kariai buvo vyrai. Dar ir šiandien moterys yra įtrauktos į privalomąją tarnybą pavienėse šalyse. Europoje ir jos artimiausioje kaimynystėje tai Švedija, Norvegija, Nyderlandai, Izraelis ir Tunisas.

² Plg. SCHEIDEL, Walter. *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, NJ, 2017.

Visuomenėse, kuriose dominuoja supratimas apie tai, kad karys yra vyras, moteris tebėra „silpnoji lytis“, „nepajėgi“ ginti tėvynės ginklu arba daranti tai „prasčiau“ negu vyrai. Tokiose visuomenėse dar gajūs patriarchaliniai stereotipai apie tai, kad moteris iš prigimties yra taiki būtybė, todėl ji nėra karo šalininkė; kad moteriai skirta rūpintis namų židiniu, auginti vaikus ir laukti kario namie; kad dėl karo moteris tampa trokštamu objektu ar trofėjumi, pasyvia karo stebėtoja ar karo žaizdų, paprastai atsivėrusių vyrams, gydytoja, karo auka arba ta, kuri gauna iš karo naudą. Dėl fizinės jėgos veiksnio ir tam tikrų moralinių, etinių nuostatų moteris – tai gyvybės dovanotoja, gimdytoja, o ne jos atėmėja. Tačiau kintant technologijoms ir karybai, šis požiūris taip pat keičiasi. Su juo keičiasi ir istorikų dėmesys moterų vaidmenims ir patirtims per karą.

16

Santykio tarp visuomenės ir karo trumpa apžvalga, pateikta pirmojoje šio įvado dalyje, leidžia suvokti, kad tie vaidmenys ir tos patirtys skirtingais periodais buvo veikiami skirtingai susiklosčiusios veiksmų konsteliacijos. Tačiau istorikai labai ilgai rašydavo tik apie tai, kaip ši konsteliacija veikė vyrų karo patirtis ir vyrų vaidmenis. Temoje „karas ir visuomenė“ moters tapsmas lygiaverte veikėja prasidėjo ne taip seniai, didele dalimi dėl bendresnio „feministinio posūkio“, XX a. įvykusio istoriografijoje abipus Atlanto. Todėl šiandien gal jau sunku būtų nustebinti teiginiu, kad tarp tų, kurie laimėjo Pirmąjį pasaulinį karą, neabejotinai buvo moterys: būtent šis karas tapo esminiu postūmiu jų emancipacijai. Šiandien rašyti apie moteris kares įprasta ne vien viduramžių istorikams, tiriantiems tokias figūras kaip Žana d'Ark, bet ir XX a. istorikams, skaičiuojantiems, pvz., kad vien Raudonosios armijos gretose per Antrąjį pasaulinį karą mažiausiai 490 tūkst. moterų buvo aktyviojoje tarnyboje³.

Vis dėlto Lietuvoje apie moterų vaidmenis ir patirtis praeities karuose ir kariuomenėse istorikai yra parašę neįtikėtinais mažai. Atsivertus lietuviškus istorijos vadovėlius, Pirmojo pasaulinio karo pagrindiniai veikėjai juose tebėra vyrai visuomenininkai ir vyrai politikai, kovoję dėl Lietuvos; 1919–1920 m. karų dėl Lietuvos nepriklausomybės pagrindiniai veikėjai – vyrai savanoriai; Antrojo pasaulinio karo pagrindiniai veikėjai (gal kiek mažesniu mastu) – tai šio karo ir daugkartinių Lietuvos okupacijų aukos, tarp kurių dominuoja vyrai. Visur beveik vien tik vyrai. Ieškant tokios situacijos paaiškinimų, žinoma, galima prisiminti ankstyvąją feminisčių kritiką istoriografijai, pasak kurios, moterys neturi tinkamo vaidmens istorijoje dėl to, kad istoriją labai ilgai rašė vyrai, kurie tą darė fokusuodamiesi į politikos, diplomatijos ir karų temas; temas, kuriose moteris negalėjo būti pavaizduota kaip aktyvi dalyvė todėl, kad nuo tokio daly-

³ Tai oficialūs Generalinio štabo duomenys pagal KRIVOSHEEV, Grigorii. O poteriakh sredi zhenshchin-voennosluzhashchikh i vol'nonaemnego sostava. *Voенно-istoricheskii zhurnal*, 2005, № 1, s. 33. Plg. MARKWICK, Roger D.; CARDONA, Euridice Charon. *Soviet Woman on the Frontline in the Second World War*. Houndmills-Basingstoke, New York, 2012. Kai kur literatūroje nurodomas dar didesnis, 800 tūkst., skaičius, pvz.: SENIAVSKAIA, Elena. *Psikhologija voiny v XX veke: istoricheskii opyt Rossii*. Moskva, 1999, s. 165; IVANOVA, Iuliiia. *Khrabreishie iz prekrasnykh. Zhenshchiny Rossii v voynakh*. Moskva, 2002, s. 256; GOLDSTEIN, Joshua A. *War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge, 2001, p. 65.

vavimo ji faktiškai buvo nušalinta⁴. Gal todėl ir tokie personažai kaip Emilija Pliaterytė, 1830–1831 m. sukilimo dalyvė, Lietuvos istorikų akiratin pakliūdavo dėl jų išimtinumo; jie nebuvo vaizduojami kaip tipiniai atvejai⁵. Gal todėl ir karo istorijai skirtame žurnale „Karo archyvas“ (Lietuvoje jis leistas 1925–1940 m. ir vėl nuo 1992 m.) tarpukariu pasirodė vos vienas kitas moters liudijimas apie karo įvykius Lietuvoje, o pirmą straipsnį, skirtą vien moterų tematikai, žurnalas publikavo tik 2006 m., ir jo autorė, simptomiška, buvo sociologė, o ne istorikė⁶. Tačiau vyrų istorijos autorių ir vyrų istorijos veikėjų sutapties dominavimo paaiškinimas vis dėlto, matyt, yra kiek supaprastintas. Nes net ir tuose Lietuvos istorijos vadovėliuose, kurių autorės buvo moterys, moterų vaidmeniui atskleisti skiriama ne ką daugiau vietos. Pavyzdys analizei galėtų būti per XX šimtmetį ne vieną kartą skirtinguose kontekstuose perleistas ir vis pildytas lietuvių istorikės Vandos Daugirdaitės-Sruogienės vadovėlis⁷. Moterų veikėjų šiame vadovėlyje daugiau nei to paties laikotarpio vadovėliuose, rašytuose vyrų, bet vyrai istorijos veikėjai jame dominuoja, o moterų vaidmenis pasakojime apie Lietuvos praeitį V. Daugirdaitė-Sruogienė pateikė tarytum pataikaudama visuomenės, kurioje vyrauja vyrų lūkesčiai, norams⁸. Kitas pavyzdys galėtų būti susijęs su karo poveikio Lietuvos visuomenei tyrimais. XX a. 4-ajame dešimtmetyje Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo poveikį visuomenei nuodugniausiai tyrinėjo Marija Urbšienė⁹. Bet dėl to, kad autorė buvo emancipuota moteris, jos publikacijose nėra skiriamas ypatingas dėmesys moters vaidmeniui Lietuvoje per Didįjį karą. Tad priežastis, kodėl moteris vis dar nėra lygiavertė vyrui Lietuvos istorijos veikėja (karo istorija čia ne išimtis), turbūt vis dėlto kita: matyt, Lietuvos istorikai vis dar pernelyg mažai yra padarę, siekdami atskleisti praeities aktorių įvairovę. Kol pasakojimuose apie karą vyrauja noras perteikti tautos kolektyvinį elgesį ir įžvalgų išmintingų vedlių vadovavimą, tol tai įvairovei vietos lieka ne tiek jau daug. Kai pradėdame net ir žinomiems istorijos šaltiniams kelti naujus klausimus apie visuomenę, tie šaltiniai gali pateikti ir naujų atsakymų.

Tikimės, kad šis straipsnių rinkinys – vienas pirmųjų, jei ne pirmasis, tokios apimties bandymas Lietuvoje atkreipti dėmesį į platesnius moters vaidmenis kare – taps proga

⁴ Plg. KELLY-GADOL, Joan. The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History. *Signs*, 1976, vol. 1, no. 4, p. 810. Taip pat žr.: BEAUVOIR, Simone de. *Le Deuxième Sexe*. T. 1: *Les faits et les mythes*. Paris, 1949, p. 221; LERNER, Gerda. New Approaches to the Study of Women in American History. *Journal of Social History*, 1969, vol. 3, no. 1, p. 53.

⁵ Bene pirmoji lietuvių istoriko parašyta apybraiža apie E. Pliaterytę: JANULAITIS, A[ugustinas]. *Emilija Pliateraitė. Lenkmečių karžygė (1806–1831)*. Tilžė, 1908.

⁶ MASLAUSKAITĖ, Aušra. Moterų padėtis ir karjeros galimybės Lietuvos krašto apsaugos sistemoje. *Karo archyvas*, 2006, t. XXI, p. 277–314.

⁷ Pirmoji laida: DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ, V[anda]. *Lietuvos istorija: vadovėlis gimnazijoms*. Kaunas, 1935.

⁸ Dar plg. DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ, Vanda. Mūsų praeities moterų siluetai. *Naujoji Romuva*, 1936, nr. 39, p. 709–714.

⁹ Jos publikacijų sąrašą žr.: SAFRONOVAS, Vasilijus. Lithuania and the Lithuanians in the First World War. Bibliography, 1914–1945. In *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIV). Ed. by V. SAFRONOVAS. Klaipėda, 2017, p. 194.

ne tik peržiūrėti moters vaidmenis ir patirtis kare, ne tik priminti, kad poreikis grąžinti moteris į Lietuvos istoriją iš tiesų yra kritiškai pribrendęs. Sykiu gal jis praplės supratimą, kad visuomenė, būdama daugiasluoksnis reiškiny, skirtingai patiria karą.

Žinoma, civiliai, o ypač moterys, karo metu dažnai tapdavo ir iki šiol tampa karo aukomis ar net grobiu. Tačiau šiame straipsnių rinkinyje tikslingai nutarėme peržengti moterų, kaip karo aukų, įvaizdžius. Rinkinys atskleidžia gerokai platesnį moterų patirčių ir vaidmenų, susijusių su karais, kariuomenėmis bei karyba, spektrą. Tai daroma laikantis priegos, kad karai analizuotini ir suvoktini ne tik kaip mūšis, bet ir įtraukiant pasirengimo karams laikotarpius bei tuos momentus, kai *de jure* vykstant karui, *de facto* karinių veiksmų nėra. Tokią priegą lemia faktas, jog karas – dažniausiai ilgas ir monotoniškas pajėgų marširavimas, perdislokavimas, laukimas, bet pirmiausia rutina, kuri kartais net pavojinga kariuomenių moralei. O kautynės – labai trumpas epizodas visame karo procese, nors, žinoma, šis epizodas esminis, o dažnai ir lemiamas.